

ՅՈՒ. Ա. ԹԱՄԱՆՅԱՆ
(Ծարտարապետ)

ԲԶՆԻԻ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԻ ՎԵՐԱՆՈՐՈԳՈՒՄԸ

Ծարտարապետական և պատմական հուշարձաններով հարուստ Հրազդանի շրջանը, իր անկրկնելի դասական կոթողներով, միշտ գրավել է մասնագետների ուշադրությունը: Նշանավոր են Ծաղկաձորի Կեչառիսի վանքը, Բջնիի, Արգականի Նեղուցի վանքը, Աղվերանի, Մեղրաձորի և այլ հուշարձանները, որոնք իրենց հաստատուն տեղն ու նշանակությունը ունեն հայ պատմական ճարտարապետության մեջ:

Բջնի գյուղը¹, որի հուշարձանների վերանորոգման հարցերին է նվիրված այս հոդվածը, հիշատակվում է մատենագրության մեջ դեռ 5-րդ դարից²: Նա գտնվում է Հրազդան գետի գեղատեսիլ կիրճում, շրջապատված բարձրադիր ժայռերով: Հանդիսացել է Պահլավունիների տոհմային կալվածքը և խոշոր դեր է խաղացել միջնադարի հայ կյանքում, որի մասին պահպանված տեղեկություններում պատմիչները նույնիսկ քաղաք կամ քերդաքաղաք են անվանում: Բջնին ենթակա է եղել բազմաթիվ հարձակումների և ասպատակությունների: Պատմական աղբյուրները պատմում են այն մասին, որ 1043 թվին Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունին քաջությամբ պաշտպանել է ամրոցը ալլագիների հարձակումներից: Նման հարձակումները և դրա հետ կապված ավերվածությունները երկար ժամանակով դադարեցրել են գյուղի և ամրոցը երկրի շինարարական կյանքն ու բարգավաճումը:

¹ Հ. Առաքելյան, Հանրագիտարան, Թիֆլիս, 1916, էջ 302—303:

² Մ. արքեպ. Սմբատյանց, Տեղագիր Գեղարքունի գավառի, Վաղարշապատ, 1895, էջ 316—333, Ե. Լալայան, Ազգագրական հանդես, 23 Թիֆլիս, 1912, էջ 140—148:

Լեկթենանտի արշավանքների ժամանակ, 1387 թվին, Բջնին մեծ չափով ավերվում է և միայն 120 տարուց հետո հիշատակվում է 16-րդ դարի մի հիշատակարանում և մնում է ավերակ մինչև 17-րդ դարը, երբ շինարարական աշխուժության օրերին դարձյալ սկսում է շենանալ:

Եվրոպական ճանապարհորդներից 17—18-րդ դարերին այցելել են գյուղը (Շարդենը, Թոռնեֆորը) և նկարագրել են այն իրենց աշխատություններում:

Հայ ճարտարապետության պատմության բազմավաստակ մշակ Ն. Մ. Տոկարսկին, 1923 թվին այցելելով այդ գյուղը, տվել է նրա հուշարձանների հակիրճ նկարագրությունը և նրանց փոխադարձ դասավորման հատակագիծ-սխեման³ (Նկ. 1): Հատակագծի վրա պարզ զգացվում է ամրոցի գերիշխող դիրքը, որը տեղադրված է բարձրադիր, անտիկ ժայռերով կազմված հարթակի վրա և բաժանում է գյուղը երկու մասերի՝ մեծ և փոքր Բջնիների:

Ամրոցը խոշոր դեր է կատարել և շատ անգամ է ազատել իր ժողովրդին մեծ ավերածություններից և բնաջնջումից: Վաղ նկարագրությունների համաձայն⁴, ամրոցապատերից պահպանվել են զգալի մասեր, որոնցից այժմ շատ չնչին մնացորդներ են մեզ հասել:

Արևմտյան կողմում կառուցված պարսպի մնացորդից, որը անշուշտ կարոտ է վերանորոգման, պահպանվել է մի հատված: Ժայռի ստորոտում ապրող գյուղի բնակիչների տնամերձ հողամասերում պահպանվել

³ Н. М. Токарский, Предварительный отчет о поездке в Армению осенью 1923 г.

⁴ Մ. արքեպ. Սմբատյանց, նույն տեղում:

են նաև արտաքին պարիսպների մնացորդները, հատկապես կյոռ բուրգերի հիմքերը:

Ամրոցի հարթակի վրա պահպանվել են ա. Խաչ մատուռի և ստորգետնյա ջրամբարի մնացորդները: Մ. արքեպ. Սմբատյանցի մոտ հիշատակվածի և տեղացիների պատմածների համաձայն պետք է պահպանված լինեն ստորգետնյա գաղտնի անցքի մնացորդները, սակայն նրա ակունքը այժմ տեսնել հնարավոր չէ՝ հողով ծածկված լինելու պատճառով: Անհի և Ամբերդի օրինակով ամրոցը ապահովված է եղել խմելու ջրով, որը բերվել է բավականին մեծ հեռավորությունից, թրծված կավե խողովակներով⁵:

Ամրոցը կարոտ է ավելի մանրամասն ուսումնասիրման և հնագիտական պեղումների, որոնց շնորհիվ կպարզվեն պատմության դեռ անհայտ էջերը:

Տեղի ընտրության հարցը և ճարտարագիտական տեսակետից ամրոցի կառուցումը վկայում են նրա շինարարների ամրոցաշինության նրբին արվեստին քաջաճանդ լինելու մասին:

Մեծ Բջնի կենտրոնում, ամրոցից արևմուտք գտնվում է Գրիգոր Մագիստրոսի կողմից 1031 թվին կառուցված Աստվածածին եկեղեցին:

Այս հուշարձանը պատմական մեծ արժեքներ կապացնելով հանդերձ, հանդիսանում է նաև հալ պատմական ճարտարապետության նշանավոր կոթողներից մեկը:

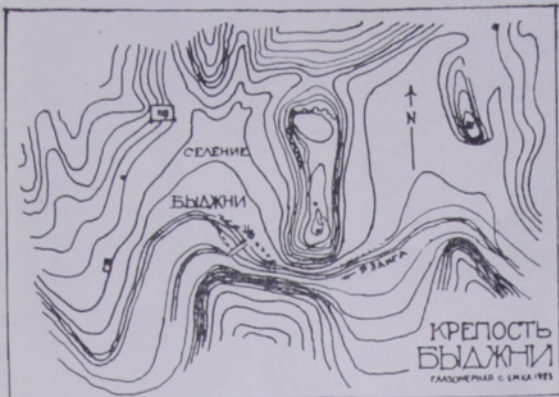
Հատակագծային լուծումով հուշարձանը գմբեթավոր սրահ է (նկ. 2), վերցված արտաքին պատերով կազմված ուղղանկյունում մեջ: Չորս հզոր ողմամույթերի վրա հանգչում են գմբեթակիր, մի փոքր պաքաձև կամարները, որոնցով առաջագած քառակուսին կրում է թմբուկն ու գմբեթը: Ներսում անցումը քառակուսուց կյոռ թմբուկի իրագործվում է առագաստների միջոցով:

Գմբեթավոր սրահների համար շատ բնորոշ է միասնական, չմասնահատված ներսի տարածությունը, որը արդեն առնչվում է 6—7-րդ դարերում կառուցված Պողոսի և Արուհի տաճարներին: Բջնիում այդ տարածության կազմակերպումը այլ լուծում է ստացել: Արևելյան գմբեթակիր մույթերը դուրս են գալիս ոչ թե երկայնական պատերից, ինչպես Պողոսիում և Արուհիում, այլ հանդիսանում են ավագ խորանը՝ արսիդան եզրող մույթեր: Այս հանգամանքը ավելի է շեշտում ավագ խորանի դերը և ուժեղացնում է ընդհանուր տպավորությունը:

Գմբեթակիր հզոր մույթերը կազմված են կիսակյոռ սյուների և ուղղանկյուն որմնա-

սյուների հետգհետե ետ նահանջող փնջից, որոնք ընդգծելով մույթի կրողունակությունը, ուղղաձիգ, իրար հաջորդող ծավալների շնորհիվ, հաղորդում են նրան որոշ թեթևություն: Մույթերի խոյակների քանդակները՝ հարազատ մնալով իրենց դարի ոճական առանձնահատկություններին, հեռավոր հիշեցնում են Գորիսի շրջանի Բդեհն-Նորաշանքի և Անհի Փրկչի եկեղեցու վրա կիրառված զարդաքանդակները⁶:

Ավագ խորանի արևելյան պատուհանի տակ տեղադրված է մի խորշ, որի զարդաքանդակների ոճը բնորոշ է 11-րդ դարի հուշարձանների վրա օգտագործված զարդա-

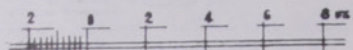
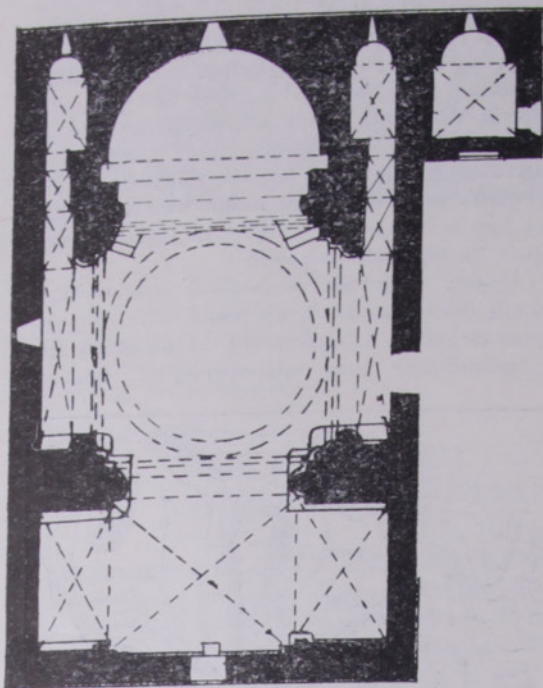
Նկ. 1. Բջնի գյուղի մոտավոր հատակագիծը արտատպվում է Ն. Տոկարսկու 1921 թ. հրատարակած գրքից

քանդակների ոճին (Մարմաշեն): Եկեղեցու երկու մուտքերը, քացված հարավային և արեւմտյան պատերի մեջ, ձևավորված են շատ գուսպ, պատի հարթությունից մի փոքր դուրս եկած կամարների և որմնասյուների միջոցով առանց զարդաքանդակների: Հարավային շքամուտքի ճակատակալ քարի վրա փորագրված է վերանորոգման վերաբերյալ արձանագրությունը:

Հիշատակման ենթակա են նաև Բջնի Աստվածածին եկեղեցու հարավային, հյուսիսային և արևմտյան պատերի մեջ, ներսի կողմից, տեղադրված քարե հուժկու գոտիները: Այդ քարե գոտիները ունեն քարձակ սալերի տեսք 20 սմ հաստությամբ և 50—60 սմ պատից ելուստով ու կատարել են պատերի համար կոշտության կողի դեր, ծառայելով միևնույն ժամանակ իբրև հակա-սեյսմիկ գոտի⁷:

⁵ Ս. Խ. Մնացականյան, Հայկական ճարտարապետության Սյունիքի դպրոցը, 1960, Երևան, էջ 157:

⁷ Հ. Գ. Սարգսյան, Յու. Ա. Թամանյան, Պատմա-քանաիրական հանդես, 1970, № 1:

Նկ. 2. Աստվածածին եկեղեցու հատակագիծը

Բազմանիստ թմբուկը պսակվում է ակոսավոր հովհարաձև վեղարով, որը եռանկյունաձև ճակտոններով կազմված քիվ ունի։ Հիմք ընդունելով վեղարի ձևը, կարելի է որոշ համեմատության գուգահեռներ տանել Մարմաշենի, Անիի, Տիգրան Հոնենցի, Աղջոց վանքի ու նման այլ հուշարձանների բազմասկոս հովհարատիպ վեղարային ծածկոցների միջև։ Ինչպես երևում է, 11-րդ դարում վեղարային ծածկի այդ ձևը մեծ տարածում է ունեցել, որը կարող է նույնիսկ կոչվան հանդիսանալ հուշարձանների կառուցման ժամանակը որոշելու համար։

Հարավային պատի վրա պահպանվել են մեծ թվով արձանագրություններ, որոնցից ամենանշանավորը կառուցման արձանագրությունն է՝ հարավային մուտքի աջ կողմի վրա (ԹԿԶ—(1031)։

Ն. Մ. Տոկարսկին⁸ եկեղեցու թմբուկը, վեղարի հետ միասին, համարում է ոչ սկզբնական կառուցվածք, այլ վերակառուցման արդյունք։ Հարավային դռան ճակա-

տակալ քարի վրա պահպանվել է վերակառուցման մասին 1209 թվին գրված արձանագրությունը, որտեղ ասվում է միայն տանիքների սալահատակման մասին և ոչ մի խոսք թմբուկի և վեղարի վերակառուցման մասին։ Մեր դիտումները համոզում են մեզ, որ թմբուկը վերակառուցված չէ։ Հավանական է պարզապես վերանորոգված լինի տեղ-տեղ երեսապատերի փոփոխումով կամ ամրացումով։

Եկեղեցու հարավային պատին կից, արեւելյան կողմում, ավելի ուշ կառուցվել է մատուռ-դամբարանը։ Կառուցման մասին ստույգ տվյալներ չկան, սակայն ճարտարապետական ձևերի քննությունը հնարավորություն է տալիս ենթադրաբար կառուցման ժամանակը համարել 12—13-րդ դարը։ Հատակագծում քառանկյունի, թաղակապ ծածկով, երկթեք տանիքով մատուռ-դամբարանը մերվել է ամբողջ համակառուցքին և դարձել նրա անբաժանելի մասը։

Արևմուտքից արտաքուստ արված է կամարակապ խորշ, ուր ագուցված է խոշոր չափի քանդակագործ խաչքար։ Տանիքի վրա ավելի ուշ կառուցված պոմնագործ վեղարը այժմ ծառայում է իբրև զանգակատուն։ Եկեղեցու հարավային պատի վրա գրված արձանագրության այն մասը, որ պետք է մնար մատուռ-դամբարանի պատի տակ, շարունակվել է նորակառույց պատի վրա։

Հուշարձանախումբը պարսպապատված է, որը կառուցել է վանքի առաջնորդ Մովսես վարդապետը 1666 թվին։ Պարիսպը կառուցված է մեծ և փոքր կիսամշակ որձաքարերից, անկյուններում ունի կլոր բրգաձև աշտարակներ։

Աստվածածին եկեղեցու շուրջը, հատկապես նրա արևելյան կողմում կան շատ գեղեցիկ քանդակներով խաչքարեր, որոնցից երկուսը պատկանում են միջնադարյան նշանավոր վարպետին՝ Մելիքսեթ Կազմողին⁹։

«Նշանավոր Բչնի գյուղի եկեղեցու բակում կանգնած կան երկու խաչքարեր այս վարպետի ստորագրությամբ։ Դրանցից մեկը եկեղեցու արևելյան պատի մոտ մի շարքի կանգնած 6 խաչքարերից մեկն է, ամենահյուսիսայինը Մելիքսեթ Կազմողի արվեստին հատուկ մանր ու նուրբ քանդակներով, քիվին ուռուցիկ տառերով գրված է։

Սբ Խաչս Բար(է)խաւս Մելիքսեթ քահանային թվ : ՌԻԹ: (1580)¹⁰։

⁹ Ս. Բաթիստայան, Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ և քարգործ վարպետներ, Երևան, 1963, էջ 156։

¹⁰ Նույն տեղում։

⁸ Ն. Մ. Տոկարսկի, նշված աշխատությունը, էջ 340։

Մյուս խաչքարը կանգնեցված է պարսպի հյուսիս-արևելյան անկյան գլխին:

Աստվածածին եկեղեցին դարերի ընթացքում ենթարկվել է մի շարք մասնակի վերանորոգումների և այդ պատճառով զգալի խախտվել է նրա նախնական տեսքը: Արևմտյան ճակատը, օրինակ՝ վերափոխվել է վերացվել են ցածր լանջերը և իրագործվել է ընդհանուր երկթեք տանիքը:

1939 թվին մասնակի վերանորոգվեցին հուշարձանի պատերի ստորին մասերը: 1947 թվին վերանորոգվեցին հյուսիսային ճակատի երեսապատից գոթիկ հաստվածները, ընդ որում՝ մանր քարով, որը կազմում էր հուշարձանի շարքերի բարձրության կեսը:

1955 թվին հուշարձանի հարավային ճակատի երեսապատի և ծածկերի ձևավոր սալերի վիճակը շատ վատացել էր: Առաջացած ճեղքերի միջով անձրևաջրերը առատորեն թափվում էին եկեղեցու ներս, վտանգ առաջացնելով հուշարձանի կառուցության համար: Պահանջվում էին շտապիչ միջոցներ:

1957 թվին հիմնովին վերանորոգվեց հուշարձանը: Վերանորոգման աշխատանքների մեթոդիկան պահանջում էր հարազատ մնալ հուշարձանի նախնական պատմական տեսքին, որի համար անհրաժեշտ էր մի կողմից լայնորեն օգտագործել եկեղեցու պահպանված, մշակված և թեկուզ որոշ չափով վնասված քարերը և մյուս կողմից կիրառել այնպիսի շինանյութեր, որոնք ամենից ավելի են համապատասխանում շենքի ճարտարապետական ոճին: Այդ տեսակետից վերաշարքը ամենանպատակահարմար աշխատանքն է, որը և զգալի տեղ է գրավել այս հուշարձանի վրա: Վերաշարքվել են հարավային ճակատի երեսապատերը, հյուսիսային ճակատի քիվերը, պակասող մասերում լրացվելով նոր տաշված քարերով: Վերանորոգվել են եկեղեցու հիմնաստիճանները, նույնպես լրացվելով, պակասող մասերում նոր քարով:

Եկեղեցու հարավային ճակատի մեծածավալ տեղական տուֆե երեսապատերի քարերը, շուրջ 40 քառ. մետր մակերեսով, խախտվել, տեղաշարժ էին եղել: Անհրաժեշտ էր շտապ կերպով վերաշարքել այն, ինչպես և հիմնական վերանորոգման ենթարկել արտաքին մյուս պատերի երեսապատերը և տանիքների հետագայի կառուցած տուֆ քարե հարթ սալերը հանել և վերականգնել հուշարձանի նախնական ծածկասալերը, որոնց նմուշները պահպանվել էին թե տանիքներին և թե բեկորների մեջ:

Առաջին հերթին մեծ զգուշությամբ վերաշարքվեցին հարավային ճակատի վերը հիշված վտանգավոր վիճակում գտնվող երեսապատ քարերը: Այնուհետև բանվեցին

և վերականգնվեցին եկեղեցու հարավ-արևմելյան անկյան ցածր լանջի մանր անձն քարերով շարված երեսապատերը և քիվերը: Մաքրվեց այդ լանջի տակ, հողով ու ճեղքված քարով արված լիցքը, տեղը լցվեց

Նկ. 3. Աստվածածին եկեղեցու հարավային ճակատը վերանորոգումից առաջ

խառը շաղախ ճեղքված քարի հետ միասին: Կառուցվեց եկեղեցու և զանգակատան միացման մասում քարե առվակ՝ տանիքներից այդտեղ թափվող անձրևաջրերի հեռացման համար:

Մնացած ճակատների երեսապատերի ու քիվերի վերանորոգումները կատարելուց հետո, սկսվեցին տանիքների վերանորոգման աշխատանքները: Քանդվեցին բոլոր լանջերի ծածկասալերը, տակի հողմահարված շաղախի հետ միասին, մաքրվեց, լվացվեց փոշուց և ապա բոլոր լանջերը ծածկվեցին նոր, չափածո տուֆ քարե ձևավոր ծածկասալերով:

Հուշարձանը կառուցված լինելով սարավանդի ստորոտում, կտրում է հյուսիսային լանջը համարյա տանիքների բարձրության հավասար: Այդ պատճառով տանիքների համար անհրաժեշտ շինանյութերը՝ քարը,

շաղախը շենքի վրա փոխադրելու համար, կառուցվեց փայտյա ժամանակավոր կամրելակ հյուսիսային պարսպի հողաթմբի վրա պատրաստված շինհրապարակից մինչև եկեղեցին պարփակող տախտակամածը:

Համարյա լրիվ նոր քարով վերականգնվել են եկեղեցու և մատուռ-դամբարանի քարե տանիքները: (Նկ. 3 և 4): Խարխված կամ տեղաշարժված ձևավոր սալերը վերաշարվել են և ամրացվել իրենց նախնական տեղերում:

Նախորդ վերանորոգումների ժամանակ տանիքի վրա շարված անձն քարերը, ինչպես նաև պակասող սալերը փոխարինվել են նոր տաշված, համանման սալերով:

Այսպիսով ամբողջովին վերականգնվել է տանիքի ծածկի նախնական շարվածքը: (Նկ. 5 և 6): Նոր տաշված տուֆե սալերի մակերեսները անջրաթափանցիկ դարձնելու նպատակով նրանք օծվել են թանձր ձիթաներկով, որը կանխում է ջրերի ներծծումը քարի մեջ՝ մինչև նրանց մակերեսի վրա բնական անջրաթափանց թաղանթի գոյացումը:

Բջնիի Աստվածածին եկեղեցու հիմնական վերանորոգումը¹¹ կատարվեց Եղվարդի գորշ գույնի տեղական տուֆ քարով, խառը շաղախով: Ավագը փոխադրվում էր Սևանից:

Ամրոցից արևելք, փոքր Բջնիում, սրածայր ժայռին ծվարած, պահպանվել է 7-րդ դարում կառուցված խաչաձև հատակագծով ս. Սարգիս եկեղեցին:

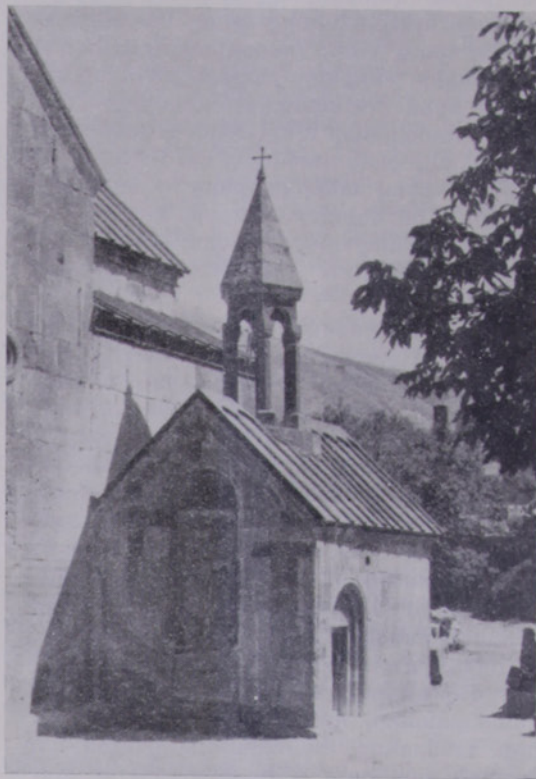
Ս. Սարգիս հուշարձանը հանրահայտ Լմբատավանքի (Արթիկ), Կարմրավորի (Աշտարակ), Փարպիի եկեղեցու, Օշականի մանկանոցի և ուրիշ նման խաչաձև հատակագիծ ունեցող հուշարձանների մեջ ունի իր յուրահատուկ տեղը և նշանակությունը: Խաչթևերից երեքը ուղղանկյունի են, իսկ արևելյանը ընդգրկում է իր մեջ կիսաբոլորակ արսիդան:

Հուշարձանի չափերը մեծ չեն, այնուամենայնիվ իր համաչափություններով, բնության մեջ իր դիրքով, այդ գողտրիկ հուշարձանը այցելուի վրա թողնում է անմոռաց տպավորություն:

Հուշարձանը մեզ է հասել համարյա առանց լուրջ վերափոխությունների, եթե չբնաշխարհից այն հանգամանքը, որ սկզբնական

տանիքը եղել է կղմինդրյա, իսկ մեզ հասածը կազմված է քարե սալերից:

Հայաստանում 1964 թվին ստեղծված պատմական հուշարձանների պահպանման քննարկումները, 1969 թվին միջոցներ տրամադրեց ս. Սարգիս հուշարձանի վերանորոգման համար, որը և իրագործվում է գյուղական շինարարության մինիստրության ջանքերով:

Նկ. 4. Աստվածածին եկեղեցու հարավային նակատը վերանորոգումից հետո

Հիմնականում վերանորոգվել են նակատների երեսապատերը, քիվերը և քարե ծածկասալերը: Հնուց պահպանված տանիքի սալերը չէին կարող ապահովել հուշարձանի երկարակեցությունը, ուստի նոր քարերով իրագործված տանիքը հուշարձանը պաշտպանում է մթնոլորտային տեղումներից: Տանիքների ծածկասալերի ձևը պահպանվել է համաձայն գտնված բեկորների և մնացորդների, իսկ միայն նակատների լանջերի վրա արվել է սվելի ապահով տեսակի ծածկ, որ քարե սալերը նստում են իրար վրա, ստեղծելով ջրի համար անթափանց ծածկոց:

Վերանորոգման նախագիծ կազմելիս (նարտարապետներ Ծ. Ագատյան և Յու.

¹¹ Այս աշխատանքները 1957 թվին կատարվեցին Էջմիածնի Մայր Աթոռի պատվերով, ճարտարապետներ Ծ. Ագատյանի և Յու. Թամանյանի չափագրության հիման վրա տողերիս հեղինակի կազմած վերանորոգման աշխատանքների նախագծով ճարտարապետ-ռեստավրատոր (1959 թվին վախճանված) Հրանտ Հակոբյանի ղեկավարությամբ:

Նկ. 5. Աստվածածին եկեղեցու հյուսիսային ճակատը վերանորոգումից առաջ

Նկ. 6. Աստվածածին եկեղեցու հյուսիսային ճակատը վերանորոգումից հետո

Թամանյան) մեծ դժվարություն էր ներկայացնում տումբերի ծածկերի ձևի որոշման հարցը:

Միայն մոտիկից գննելով հուշարձանի այդ մասերը, հնարավոր եղավ որոշել ծածկերի ձևը և տեղադրել այն:

Ճակատների պսակող կամարաձև փորվածքներով քիվը նույնպես բնորոշ է այդ հուշարձանի կառուցման տարեթիվը որոշելու համար¹²:

Հետաքրքրական է, որ կամարաձև քիվո հանդես գալով դեռ 7-րդ դարի հուշարձանների վրա, հետագա դարերում չի կրկնվում: Միայն 10-րդ դարում կառուցված Ախթա-

մարի տաճարում թմբուկի վրա տեղադրվել է նման քիվը¹³:

Երեսուկատման համար օգտագործվել են մուգ դարչնագույն տեղական տուֆի բարերը Աբովյանի (Կոտայքի) շրջանի բարհանքներից, պահպանելով շարքի բարձրությունը, կառուցվածքի շարքերին համապատասխան չափը: Ծաղախի համար ծառայել է լիտոիդ պեմզան Զրաբերի ավազահանքից:

Բջնի գլուղում պահպանվել են նաև ուրիշ փոքր և մեծ հուշարձաններ, որոնց վերանորոգումը դեռ չի սկսվել, սակայն նրանք էլ հերթագրված են և կվերանորոգվեն:

¹² Ն. Մ. Տոկարսկի, նշված աշխատությունը, էջ 340:

¹³ Н. М. Токарский, Архитектура Армении IV—XIV вв. Ереван 1961 г., ст. 166.

